

Toegang tot de rechter in de rechtsstaat

Citation for published version (APA):

Schnabl, N. F. H. (2019). *Toegang tot de rechter in de rechtsstaat: Rechtsstaattheorieën en de sociale dimensie*. Paper presented at Jonge Onderzoekersbijeenkomst 2019, Den Haag, Netherlands.

Document status and date:

Published: 01/11/2019

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Document license:

Taverne

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

<https://www.ou.nl/taverne-agreement>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 04 Nov. 2024

Open Universiteit
www.ou.nl

Toegang tot de rechter in de rechtsstaat

Rechtsstaattheorieën en de sociale dimensie

Nathalie Franziska Hendrika Schnabl¹

1 Inleiding

De rechtsstaat is een diffuus, maar belangrijk concept voor de samenleving. De rechtsstaat en de samenleving zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het is van groot belang dat “de rechtsstaat middenin de samenleving staat”.² Voor de legitimiteit van de rechtsstaat is het daarnaast belangrijk dat de samenleving vertrouwen heeft in de rechtsstaat. De samenleving moet erop kunnen vertrouwen dat de overheidsmacht wordt beteugeld door het recht en dat de rechter hierop toeziet. Dit vertrouwen in de rechtsstaat moet te allen tijde worden bewaakt en, waar nodig, versterkt. Voor het vertrouwen in de rechtsstaat is het essentieel dat individuen toegang hebben tot de rechter. Recentelijk zijn er diverse bezuinigingsmaatregelen op de toegang tot de rechter aangekondigd. Hierdoor ontstaat discussie over de vraag of de rechtsstaat in gevaar komt. In dit paper wordt deze discussie gesitueerd in de internationale rechtstheoretische literatuur over de rechtsstaat.

De vraag die in dit paper centraal staat is welke rechtsstaattheorie de voorkeur geniet gelet op het belang van effectieve toegang tot de rechter. Dit paper zal allereerst de twee verschillende (meest genoemde) rechtsstaattheorieën bespreken, namelijk de formele en materiële rechtsstaattheorieën en de verschillen daartussen. Ten tweede zal het belang van de rechterlijke macht en toegang tot het recht worden besproken voor deze rechtsstaattheorieën. Daarna zal de focus worden verplaatst van de rechtsstaat naar de samenleving, oftewel de juridische zelfredzaamheid van burgers en de invloed die dat heeft op de rechtsstaattheorieën. Door deze sociale dimensie in ogenschouw te nemen kan er een normatieve conclusie worden getrokken over de twee verschillende rechtsstaattheorieën.

2 Formele en materiële rechtsstaattheorieën

Zoals gezegd, vormt de rechtsstaat het fundament van onze staatsinrichting. De Angelsaksische tegenhanger van de continentale rechtsstaat is de *rule of law*. De academische literatuur ziet

¹ Promovenda bij de vakgroep Staatsrecht, Bestuursrecht en Encyclopedie van de rechtswetenschap aan de Open Universiteit.

² Toespraak mr. T. de Graaf over ‘de toegang tot het recht’ tijdens het Legal Valley-congres (15 april 2019), zie: www.raadvanstate.nl/publicaties/toespraken-vice/toegang-recht/

voornamelijk op de *rule of law*. Beide concepten hebben gemeen dat burgers een gehoorzaamheidsplicht aan de staat hebben, doordat zij zijn onderworpen aan het recht. De rechtstaat en de *rule of law* beschermen de samenleving echter ook tegen de staat, doordat ook de staatsmacht gebonden is aan ditzelfde recht.³

In de literatuur zijn veel verschillende opvattingen over de inhoud van het concept rechtsstaat of de *rule of law* te vinden. Dit paper beperkt zich tot het verschil in formele en materiële rechtstaattheorieën. Is de rechtstaat enkel een formeel beginsel, of doet de inhoud van het recht er ook toe? Dit essentiële verschil heeft grote consequenties voor de minimumeisen waaraan de rechtsstaat moet voldoen. Het verschil tussen de formele en materiële theorieën over het denken over staat en recht is ook te vinden in de *rule of law*. Paul Craig heeft een duidelijke definitie gegeven over het verschil tussen deze twee theorieën, die hier uitgebreid wordt geciteerd:

“Formal conceptions of the rule of law address the manner in which the law was promulgated (was it by a properly authorised person, in a properly authorised manner, etc.); the clarity of the ensuing norm (was it sufficiently clear to guide an individual's conduct so as to enable a person to plan his or her life, etc.); and the temporal dimension of the enacted norm. (was it prospective or retrospective, etc.). Formal conceptions of the rule of law do not however seek to pass judgment upon the actual content of the law itself. They are not concerned with whether the law was in that sense a good law or a bad law, provided that the formal precepts of the rule of law were themselves met. Those who espouse substantive conceptions of the rule of law seek to go beyond this. They accept that the rule of law has the formal attributes mentioned above, but they wish to take the doctrine further. Certain substantive rights are said to be based on, or derived from, the rule of law. The concept is used as the foundation for these rights, which are then used to distinguish between “good” laws, which comply with such rights, and “bad” laws which do not.”⁴

De formele rechtstaattheorieën richten zich dus louter op de vorm en procedures en niet de inhoud van de wet.⁵ De wet is in deze theorie slechts een middel tot een doel, namelijk een middel om te regeren. Er zijn diverse denkers te vinden die op deze manier naar de rechtstaat

³ Tamanaha 2009, p. 4-6.

⁴ Craig, *Public Law* 1997, p. 467.

⁵ Craig, *Public Law* 1997, p. 467.

en de wet kijken. Joseph Raz, Albert Venn Dicey, Lon Luvois Fuller en John Finnes zijn enkele bekende denkers op dit gebied. In de formele visie moet het recht voldoen aan criteria zoals duidelijkheid en voorspelbaarheid, stabiliteit, rechtsgelijkheid, onafhankelijke en onpartijdige geschillenbeslechting en toegang tot de rechter.⁶

De materiële rechtsstaattheorieën gaan daarentegen niet alleen uit van de vorm, maar kijken ook expliciet naar de inhoud van de wet. Voornamelijk individuele rechten, zoals bijvoorbeeld het recht op gefinancierde rechtsbijstand, zijn binnen deze theorie een belangrijk uitgangspunt. In de materiële rechtsstaattheorieën speelt de verdelende rechtvaardigheid en sociale grondrechten een grote rol. De staat heeft volgens deze theorieën een zorgplicht ten aanzien van de samenleving.⁷ Belangrijke denkers in deze stroming zijn Tom Bingham, Nicholas W. Barber en Jeff King.

In de literatuur botsen deze twee theorieën nog weleens met elkaar, door het idee van de materiële rechtsstaatdenkers dat de rechtsstaat in de formele theorie slechts een leeg concept is, of door het idee van de formele rechtsstaatdenkers dat de rechtsstaat in de materiële theorie als middel wordt ingezet om andere idealen te realiseren zoals mensenrechten, menselijke waardigheid of politieke participatie.⁸ Voor beide argumenten valt iets te zeggen, omdat zowel de materiële als de formele rechtsstaattheorieën slechts één zijde van de medaille benadrukken. De formele stroming formuleert enkel een theoretisch kader, maar negeert het feit dat individuele rechten noodzakelijk zijn om de formele criteria te vervullen. Zo is toegankelijke rechtspraak en rechtsgelijkheid in de praktijk niet mogelijk – het is slechts een theoretische mogelijkheid – zonder te kijken naar de verschillen in de samenleving en eventuele ongelijkheid af te zwakken door individuele rechten toe te kennen, zoals gefinancierde rechtsbijstand. Bij de materiële stroming speelt het probleem dat er geen duidelijk kader wordt geschetst om te beoordelen welke individuele rechten noodzakelijk zijn. Door de verschillende benaderingen te analyseren op overeenkomsten en verschillen, en een kader te creëren voor de beoordeling van individuele rechten, kunnen de twee benaderingen dichter tot elkaar worden gebracht.

3 Toegang tot de rechter

Uiteindelijk vervult de rechter in beide theorieën een belangrijke rol. De rechter toetst het optreden van de uitvoerende macht en lost geschillen tussen burgers onderling op. Kwalitatief goede rechtspraak draagt bij aan de instandhouding van, en vertrouwen in, de rechtsstaat.⁹

⁶ Raz 2011, p. 217-218.

⁷ Bauw e.a. 2016, p. 24.

⁸ Lamond 2012, p. 501.

⁹ Rapport visitatiecommissie gerechten 2019, p. 10.

Daarnaast is het voor de bescherming van de rechtstaat en het vertrouwen van de burger in de rechtstaat van groot belang dat burgers ook daadwerkelijk toegang tot de rechter hebben. Met toegankelijke rechtspraak wordt onder andere bedoeld dat deze betaalbaar moet zijn voor burgers. Daarnaast moeten burgers de rechterlijke procedures en uitspraken kunnen begrijpen en moet de rechtspraak bereikbaar zijn; zowel fysiek als in de communicatie.¹⁰ In de praktijk zijn enkele initiatieven genomen om de toegang tot de rechtspraak te vergroten,¹¹ maar op bepaalde onderdelen moet er nog een inhaalslag gemaakt worden. Te denken valt aan de telefonische en digitale bereikbaarheid van de rechterlijke instanties en de kenbaarheid van de genomen initiatieven bij andere gerechten.¹²

Het kunnen effectueren van rechten, de toegang tot de rechter en – breder – de toegang tot het recht zijn voorwaarden voor het functioneren van de rechtsstaat.¹³ Zonder deze voorwaarden kan een groot deel van de bevolking niet profiteren van de rechtsstaat. Voor de formele theorieën houdt dit in dat de macht van de overheid niet voldoende wordt beperkt. Voor de materiële theorieën gaat de betekenis van toegang tot het recht een stuk verder. In deze theorieën spelen ook de verdelende rechtvaardigheid en sociale grondrechten een rol voor het verbeteren van de leefomstandigheden van burgers. Het gaat ook om de benodigde middelen om daadwerkelijk naar de rechter te kunnen gaan en wat partijen van het proces verwachten. Dit kan de acceptatie van de positie en beslissing van de rechter vergroten. Hiervoor is het dus ook van belang dat gekeken wordt naar de verschillen in de samenleving. De rechter moet dan ook midden in de samenleving staan.¹⁴ Indien er geen oog is voor de verschillen in de samenleving, komt de legitimiteit van de rechtsstaat in gevaar.

Ondanks dat de rechter een belangrijke rol vervult, moet ook worden gekeken naar de kosten van de rechtspraak en naar de vraag of de rechter wel altijd de aangewezen instantie is voor het oplossen van een bepaald conflict. Goede rechtspraak brengt hoge kosten met zich mee: kosten voor gebouwen, personeel, rechtsbijstand voor onvermogenen, uitvoeren van de beslissingen en eventueel (hoger) beroep. Toegang tot de rechter wordt dan ook op verschillende manieren beperkt, zoals door griffierechten, het belanghebbendenbegrip, verplichte mediation en het relativiteitsvereiste in het bestuursrecht.¹⁵ Sinds een aantal jaar neemt het aantal rechtszaken in de meeste rechtsgebieden ook daadwerkelijk af.¹⁶

¹⁰ Rapport visitatiecommissie gerechten 2019, p. 22.

¹¹ Voorbeelden zijn onder andere de spreekuurrechter, de buurrechter, en de videorechter.

¹² Rapport visitatiecommissie gerechten 2019, p. 23-25.

¹³ Bauw e.a. 2016, p. 27.

¹⁴ Bauw e.a. 2016, p. 102.

¹⁵ Van Mourik e.a., *Ars Aequi* 2019, afl. 1, p. 65.

¹⁶ Rapport visitatiecommissie gerechten 2019, p. 14-15.

4 Van toegang tot de rechter naar toegang tot het recht

Steeds meer landen zijn zich gaan inzetten op alternatieve geschilbeslechting en het verhogen van (juridische) zelfredzaamheid. Ook in Nederland is deze trend zichtbaar. Het kader wordt daarmee uitgebreid naar toegang tot recht in plaats van enkel toegang tot de rechter. Toegang tot recht omvat in ieder geval toegang tot de rechter, maar ziet op meer. Eddy Bauw e.a. noemen als kernvoorwaarden: toegang tot kennis over het recht, recht verwerklijken of tot een goede oplossing komen, en toegang tot de rechter.¹⁷ Daarvoor is burgerschap en juridische *Bildung* essentieel.¹⁸

Daarnaast ligt de nadruk bij toegang tot recht ook meer op het voorkomen van geschillen en het bevorderen van duurzame oplossingen dan alleen het ‘halen van je recht’.¹⁹ Toegang tot kennis over het recht wordt in Nederland veelal aangeboden door Juridische Loketten of digitale initiatieven. Ook heeft de Raad voor Rechtsbijstand de wettelijke taak gekregen mediation te bevorderen en is er meer ingezet op zelfhulp, oftewel ‘nuldelijns’ voorzieningen.²⁰ Daarnaast is er een korting op de eigen bijdrage voor mensen die eerst langs het Juridisch Loket gaan.²¹

De verschuiving van toegang tot de rechter naar toegang tot recht heeft nog een ander voordeel. Een gang naar de rechter biedt niet altijd een oplossing. Soms kunnen burgers zelf tot een oplossing van het conflict komen of is er een alternatieve mogelijkheid tot geschilbeslechting. Conflicten kunnen op deze manier gedejuridiseerd worden. Immers, niet alle geschillen zijn juridisch van aard. Soms komen geschillen voort uit miscommunicatie of emoties. Met alternatieve geschilbeslechting (zowel *Alternative Dispute Resolution* als *Online Dispute Resolution*) zoals mediation kan aan deze niet-juridische componenten beter tegemoet worden gekomen.

De vraag is echter of deze maatregelen het gewenste effect hebben. Voor zowel toegang tot de rechter als toegang tot recht is de juridische zelfredzaamheid van burgers belangrijk. Door ook de sociale dimensie van de rechtsstaat in ogenschouw te nemen, blijkt dat er in de praktijk kanttekeningen kunnen worden geplaatst bij de juridische zelfredzaamheid van burgers.

5 Juridische zelfredzaamheid burgers

In de praktijk blijkt dat een (te) hoge mate van (juridische) zelfredzaamheid wordt verwacht van burgers. Onrealistisch hoog, zeker nu burgers steeds minder kunnen terugvallen op sociale

¹⁷ Bauw e.a. 2016, p. 197-200.

¹⁸ Eijkman 2017, p. 7.

¹⁹ Westerveld, *Ars Aequi* 2014, afl 5, p. 313-314.

²⁰ Artikel 7 van de Wet op de rechtsbijstand.

²¹ Artikel 2 lid 6 van de Wet op de rechtsbijstand.

instituties als verenigingen, vakbonden en kerken. Mensen hebben bepaalde kwaliteiten nodig voordat zij kunnen profiteren van de rechtsstaat. Dit geldt zowel voor toegang tot kennis over het recht, recht verwerklijken of tot een goede oplossing komen, en bij de toegang tot de rechter. In alle gevallen dient men te beschikken over geld, kennis en een netwerk om een ingang in het rechtssysteem te vinden.

De Franse socioloog Pierre Bourdieu heeft dit aangeduid als economisch kapitaal, cultureel kapitaal en sociaal kapitaal. Hij paste deze drie kapitalen toe op het onderwijssysteem van Frankrijk in de jaren zeventig van de vorige eeuw.²² Zijn kapitalen zijn echter ook bruikbaar om een kader te schetsen om de toegang tot de rechter en het recht te beoordelen. Hiermee wordt er een kader gecreëerd om de sociale dimensie van de rechtsstaat vorm te geven. Momenteel is er voornamelijk aandacht voor de economische positie van burgers. Niet alleen geld, maar een combinatie van economische, sociale en culturele kapitalen beïnvloeden echter de sociale positie binnen een samenleving. Bij beleidskeuzes, zoals bezuinigingen op de rechtspraak, moeten al deze factoren in ogenschouw worden genomen om een afweging te kunnen maken. Toegang hebben tot het recht valt of staat met het bezitten van deze drie kapitalen.

Met economisch kapitaal wordt bedoeld dat burgers financiële middelen nodig hebben voor toegang tot de rechter in nauwe zin, maar ook voor toegang tot recht in brede zin. Griffierechten en juridische bijstand moet immers worden betaald. Zelfs van onvermogenen wordt een eigen bijdrage verwacht. De economische positie van burgers is daarmee een belangrijk aspect dat – ook daadwerkelijk – aandacht geniet in de politiek en rechtspraak.

Naast het economisch kapitaal is echter ook het sociaal kapitaal van belang. Burgers moeten de ingang van het rechtssysteem weten te vinden. In enkele gevallen weten individuen dit op eigen houtje te doen, maar veelal kunnen mensen door de bomen het bos niet meer zien. Zo zijn er veel verschillende advocaten op verschillende rechtsgebieden met veelal specifieke expertise. Het Juridisch Loket kan hier uitkomst bieden. Zij kunnen op een laagdrempelige manier het juridische probleem inventariseren en de burger doorverwijzen naar de tweedelijns hulp. Door de jaren heen is echter veel bezuinigd op deze eerstelijns hulp. Hierdoor zijn de openingstijden verkort, medewerkers ontslagen en telefoonkosten gestegen.²³ Dit kan een belemmering vormen voor de toegang tot recht. Recentelijk zijn er daarom initiatieven ontwikkeld op het niveau van de nuldelijn. Burgers kunnen via internet op een laagdrempelige en goedkope manier wegwijs worden in het rechtssysteem. Voorbeelden hiervan zijn de

²² Bourdieu 1986.

²³ <https://www.juridischloket.nl/actueel/persbericht-bezuinigingen-rechtsbijstand-treffen-juridisch-loket/>

‘Rechtwijzer’²⁴ en ‘Uitelkaar’.²⁵ Op deze manier kunnen burgers op een innovatieve wijze informatie verzamelen over toegang tot recht.

Tot slot het cultureel kapitaal. Daarmee wordt de kennis en vaardigheden die burgers nodig hebben om hun weg te vinden bij juridische problemen bedoeld. Het recht en de juridische procedures zijn veelal technisch van aard en dus voor leken lastig te begrijpen. Door verregaande digitalisering en globalisering wordt dit alleen nog maar verergerd. Dit geldt niet enkel voor het strafrecht, maar ook voor het civiele recht. Burgers hebben veelal de mogelijkheid zichzelf te vertegenwoordigen, maar kunnen zich ook laten vertegenwoordigen door een advocaat of gemachtigde. Deze juridische bijstand moet echter wel betaald worden terwijl niet in alle gevallen recht op gefinancierde rechtsbijstand bestaat. Alleen in het geval van een *criminal charge* zijn staten – op grond van het art. 6 EVRM en bijbehorende uitspraken van het EHRM – verplicht om gefinancierde rechtsbijstand te verlenen aan burgers. Bij *civil rights and obligations* is het recht op gefinancierde rechtsbijstand onder andere afhankelijk van de belangen van de klager, de complexiteit van het recht of de procedures, de mogelijkheid van de klager om zichzelf te verdedigen en of juridische bijstand een wettelijke verplichting is.²⁶

Op dit gebied valt dus nog het een en ander te verbeteren om tegemoet te komen aan burgers die dergelijk cultureel kapitaal missen. Staten hebben wel een verzwaarde verantwoordelijkheid indien het gaat om kwetsbare burgers, zoals minderjarigen, buitenlanders en gehandicapten.²⁷ De vraag is echter of een nieuwe groep kwetsbare burgers ontstaat, namelijk burgers die niet bekend zijn met, of niet de beschikking hebben over, digitale middelen. Zoals eerder gezegd, worden steeds meer initiatieven ontwikkeld op het internet. Voor veel burgers zorgt dit voor een korter lijntje naar juridische bijstand. Hierdoor kunnen burgers die uitgesloten zijn van deze weg juist vertrouwen verliezen doordat voor hen de afstand lijkt toe te nemen.

Kim Putters – directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau – wijst op de gevaren die zijn verbonden aan het verlies van vertrouwen in instituties. Burgers die niet kunnen meekomen omdat zij bepaalde kapitalen missen, hebben veelal minder vertrouwen in instituties. Deze instituties worden gezien als instituties die anderen helpen, maar niet henzelf. Rechtsgelijkheid en rechtvaardige uitkomsten zijn noodzakelijk voor het vertrouwen in de rechtsstaat.²⁸ Dat voornamelijk achterblijvers in de samenleving minder vertrouwen hebben in

²⁴ <https://rechtwijzer.nl/>

²⁵ <https://uitelkaar.nl/>

²⁶ ECtHR 9 Oktober 1979, app no 6289/73, para. 26 (*Airey v Ireland*).

²⁷ Coster van Voorhout Last updated on 15 June 2017, onder C.13.2.1.

²⁸ Putters 2019, p. 22-25.

de instituties komt ook terug in de cijfers.²⁹ Volgens Willem Witteveen en Maurice Adams wordt de tweedeling in de samenleving vergroot als sommige groepen geen reële mogelijkheid hebben tot toegang tot recht. Dat zij hierdoor het vertrouwen verliezen doordat zij *de facto* tweederangs burger zijn, kunnen we ze dan ook niet kwalijk nemen.³⁰

De sociale dimensie in ogenschouw nemende, blijkt dat individuen bepaalde kwaliteiten (kapitalen) dienen te bezitten voordat zij kunnen profiteren van de rechtsstaat. Kwaliteiten die niet elke individu bezit. Om hieraan tegemoet te komen dienen wij uit te gaan van een rechtsstaattheorie die ook individuele rechten meeneemt in de beoordeling van de plichten van de overheid ten aanzien van haar burgers. Dit pleit dus voor een materiële benadering van de rechtsstaat. Een benadering die oog heeft voor de verschillen in de samenleving en hieraan tegemoet probeert te komen.

6 Conclusie

Geconcludeerd kan worden dat de materiële benadering de voorkeur geniet boven de formele rechtsstaattheorieën. Zonder oog te hebben voor de verschillen in economisch, cultureel en sociaal kapitaal tussen burgers kunnen onbewust burgers worden uitgesloten van de rechtstaat. De formele rechtsstaattheorie slaat geen acht op deze verschillen in de samenleving. Uit cijfers is gebleken dat uitsluiting een negatief effect heeft op het vertrouwen in de verschillende instituties en daarmee ook op de legitimiteit van de rechtsstaat. Om dit te voorkomen kan het effectief zijn uit te gaan van de materiële rechtsstaattheorie in plaats van de formele rechtstaattheorie. Door niet alleen te kijken naar de vorm, maar ook de inhoud van de wet, en met name naar individuele (sociale) grondrechten en de verdelende rechtvaardigheid kan tegemoet worden gekomen aan de grote verschillen in de samenleving met betrekking tot de toegang tot de rechter en het recht in het algemeen. De drie kapitalen van Bourdieu kunnen als handvat dienen om te beoordelen welke rechten en verplichtingen gerealiseerd dienen te worden.

²⁹ Sociaal en Cultureel Planbureau 2019, p. 5-26.

³⁰ Witteveen & Adams, *Njb* 2014, afl. 20, p. 1367.

Literatuurlijst

Bauw e.a. 2016

E. Bauw e.a., *Togadragers in de rechtsstaat. De juridische professies en de toegang tot het recht*, Den Haag: Boom Juridisch 2016.

Bourdieu 1986

P. Bourdieu, 'The Forms of Capital', in: J. Richardson, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Westport: Greenwood 1986, 241-258.

Coster van Voorhout Last updated on 15 June 2017

J.E.B. Coster van Voorhout, 'Rechtsbijstand', in: *Commentaar op Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden art. 6 (Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens) (artikeltekst geldig vanaf 01-11-1998)* SDU Last updated on 15 June 2017.

Craig, Public Law 1997, p. 467-487

P. P. Craig, 'Formal and substantive conceptions of the rule of law: an analytical framework', *Public Law* 1997, 467-487.

Eijkman 2017

Q.A.M. Eijkman, *Toegang tot het recht gaat global* 2017.

Lamond 2012

G. Lamond, 'The Rule of Law', in: A. Marmor, *The Routledge Companion to Philosophy of Law*, New York and London: Routledge 2012, 495-507.

Putters 2019

K. Putters, *Veenbrand*: Prometheus 2019.

Rapport visitatiecommissie gerechten 2019

Rapport visitatiecommissie gerechten, *Goede rechtspraak, sterke rechtsstaat* 2019.

Raz 2011

J. Raz, *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*, Oxford: Oxford University Press 2011.

Sociaal en Cultureel Planbureau 2019

Sociaal en Cultureel Planbureau, *Rapport Burgerperspectieven 2019/2* 2019.

Tamanaha 2009

B.Z. Tamanaha, 'A Concise Guide to the Rule of Law', in: G. Palombella & N. Walker, *Relocating the Rule of Law*, Oxford and Portland: Hart Publishing 2009, 3-15.

Van Mourik e.a., Ars Aequi 2019, afl. 1, p. 65-66

D. Van Mourik e.a., 'Toegang tot het recht: woord vooraf', *Ars Aequi* 2019, afl. 1, 65-66.

Westerveld, Ars Aequi 2014, afl. 5, p. 312-318

M. Westerveld, 'Gesubsidieerde rechtsbijstand en de toegang tot het recht. Is onze rechtsstaat in gevaar?', *Ars Aequi* 2014, afl 5, 312-318.

Witteveen & Adams, *Njb* 2014, afl. 20, p. 1364-1373

W.J. Witteveen & L.H.J. Adams, 'Drie dimensies van de rechtsstaat', *Njb* 2014, afl. 20, p. 1364-1373.

Jurisprudentie

ECtHR 9 Oktober 1979, app no 6289/73, *Airey v Ireland*.